

فلسفه دین

دکتر مجتبی اعتمادی نیا
روح الله چاوشی

زیر نظر
دکتر محسن جوادی

تهران

۱۳۹۷

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۵	فصل اول: فلسفه دین؛ چیستی و جرایبی
۵	دین و فلسفه؛ نگاهی به ارتباطات متقابل تاریخی
۹	الهیات فلسفی و فلسفه دین
۱۳	نقش، ضرورت و قلمروی فلسفه دین در جهان معاصر
۱۴	برجسته‌ترین گرایش‌های معاصر در فلسفه دین
۱۶	چکیده مباحث
۱۷	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۱۸	منابعی برای مطالعه بیشتر
۲۰	فصل دوم: حقیقت غایی
۲۱	توحید فلسفی و توحید الهیاتی؛ اشتراکات و افتراقات
۲۴	خدای متشخص، خدای نامتشخص
۲۵	تلقی‌های توحیدی از حقیقت غایی
۲۷	تلقی‌های غیرتوحیدی از حقیقت غایی
۲۹	چکیده مباحث
۳۱	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۳۱	منابعی برای مطالعه بیشتر
۳۲	فصل سوم: براهین اثبات وجود خدا
۳۴	براهین وجودشناختی
۳۷	براهین غایت‌شناختی
۴۲	براهین جهان‌شناختی
۴۶	براهین اخلاقی

صفحه	عنوان
۴۸	برهان صدیقین
۵۵	چکیده مباحث
۵۶	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۵۷	منابعی برای مطالعه بیشتر
۵۸	فصل چهارم: خدا و مسئله شر
۵۸	مسئله شر؛ تقریرها و پاسخ‌ها
۷۰	چکیده مباحث
۷۲	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۷۲	منابعی برای مطالعه بیشتر
۷۴	فصل پنجم: تنوع ادیان
۷۴	طرح پرسش درباره تنوع ادیان و توسعه آن در بستر تاریخ
۷۶	تنوع ادیان؛ مهم‌ترین رویکردها
۷۶	الف) انحصارگرایی
۷۹	ب) شمول‌گرایی
۸۰	ج) کثرت‌گرایی
۸۵	چکیده مباحث
۸۷	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۸۸	منابعی برای مطالعه بیشتر
۸۹	فصل ششم: زبان دینی
۹۰	دو رویکرد کلی در مباحث زبانی
۹۱	معناشناسی در کلام اسلامی
۹۴	مباحث زبانی در خداشناسی فیلسوفان مسلمان
۹۵	مباحث زبان‌شناختی در سنت عرفانی
۹۶	مکتب ابن عربی و مباحث زبانی
۹۷	الف) حقیقت و مجاز
۹۹	ب) تأویل
۱۰۰	ج) زبان و هستی
۱۰۱	مباحث زبان‌شناختی در اصول فقه
۱۰۲	زبان دینی در سنت مسیحی
۱۰۳	معناشناسی زبان دینی در قرون وسطا
۱۰۴	نظریه تمثیلی آکویناس

صفحه	عنوان
۱۰۵	ترجمه کتاب مقدس و هرمنوتیک
۱۰۷	معناشناسی زبان دینی در قرن بیستم
۱۱۰	هرمنوتیک در قرن بیستم
۱۱۲	چکیده مباحث
۱۱۴	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۱۱۵	منابعی برای مطالعه بیشتر
۱۱۶	فصل هفتم: تجربه‌های دینی
۱۱۸	تجربه دینی چیست؟
۱۲۱	عرفان، تجربه دینی، تجربه عرفانی
۱۲۳	فهم تجربه دینی
۱۲۵	بیان تجربه دینی
۱۲۶	تفسیر تجربه دینی
۱۲۷	اعتبارسنجی تجربه دینی
۱۲۹	تجربه دینی، توجیه باور دینی و اثبات وجود خدا
۱۳۰	تجربه دینی و توجیه باورهای دینی (استدلال ویلیام الستون)
۱۳۱	تجربه دینی و اثبات وجود خدا (استدلال ریچارد سوئین‌برن)
۱۳۳	چکیده مباحث
۱۳۵	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۱۳۶	منابعی برای مطالعه بیشتر
۱۳۷	فصل هشتم: دین و اخلاق
۱۳۸	وابستگی اخلاق به دین
۱۴۰	اخلاق اشاعره؛ حسن و قبح شرعی
۱۴۱	حسن و قبح عقلی؛ استقلال و همسویی نظام ارزش اخلاقی با دین
۱۴۲	نظریه فرمان الهی؛ وابستگی اخلاق به دین در جهان مسیحی
۱۴۴	نظریه فرمان الهی؛ اشکالات
۱۴۶	وابستگی روان‌شناختی اخلاق به دین
۱۴۷	استقلال و تقدم اخلاق نسبت به دین
۱۴۹	اخلاق و دین؛ رویکرد انتقادی
۱۵۰	چکیده مباحث
۱۵۲	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۱۵۲	منابعی برای مطالعه بیشتر

صفحه	عنوان
۱۵۳	فصل نهم: مرگ و جاودانگی؛ اقسام تلقی‌ها
۱۵۴	اقسام تلقی‌های انسان‌شناختی در باب هویت انسان و معیار اینهمانی شخصی
۱۵۶	جاودانگی؛ اقسام تلقی‌ها
۱۵۸	الف) نظریه بازسازی یا خلق مجدد
۱۵۹	ب) نظریه بقای بدن مثالی / علوی
۱۶۰	ج) نظریه بقای روح یا روح نامتجسد
۱۶۲	د) نظریه تناسخ
۱۶۴	ه) نظریه بازگشت ارواح به ابدان
۱۶۶	چکیده مباحث
۱۶۶	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۱۶۷	منابعی برای مطالعه بیشتر
۱۶۸	فصل دهم: جاودانگی؛ موافقان و مخالفان
۱۶۹	مخالفان جاودانگی
۱۷۰	براهین پیشینی در اثبات جاودانگی
۱۷۰	الف) برهان «رجل معلق در فضا»
۱۷۲	ب) برهان بقای وحدت شخصیت
۱۷۲	ج) استدلال مبتنی بر عدم امکان تجزیه مجردات
۱۷۳	براهین پسینی در اثبات جاودانگی
۱۷۸	چکیده مباحث
۱۷۸	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۱۷۹	منابعی برای مطالعه بیشتر
۱۸۰	فصل یازدهم: ایمان و عقل
۱۸۱	معنای ایمان
۱۸۲	معنای عقل
۱۸۴	رابطه ایمان و عقلانیت
۱۸۶	ایمان‌گرایی کی‌یرکگور
۱۸۸	راه دل در عرفان اسلامی
۱۸۹	بازی‌های زبانی و ایمان‌گرایی ویتگنشتاین
۱۹۱	چکیده مباحث
۱۹۲	پرسش‌هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۱۹۳	منابعی برای مطالعه بیشتر

صفحه	عنوان
۱۹۴	فصل دوازدهم: علم و دین
۱۹۵	دوگانگی های علم و دین؛ پیشینه تاریخی
۱۹۷	آیا علم جدید خاستگاهی مسیحی دارد؟
۲۰۰	دوگانگی های علم و دین، چرایی و چگونگی
۲۰۰	علوم تجربی و نفی آموزه های دینی
۲۰۵	اقسام دیدگاه ها در باب رابطه علم و دین
۲۰۶	الف) الگوی تعارض
۲۰۷	ب) الگوی تمایز یا استقلال
۲۱۰	ج) الگوی تکمیلیت
۲۱۲	جنگ علم و دین؛ از افسانه تا واقعیت
۲۱۴	در مسیر آینده (تحلیلی پیش‌بینانه از عمق و گستردگی روابط علم و دین در ...)
۲۱۷	چکیده مباحث
۲۱۸	پرسش هایی برای تأمل، موضوعاتی برای پژوهش
۲۱۹	منابعی برای مطالعه بیشتر
۲۲۱	فهرست منابع

مقدمه

بررسی اجمالی عناوین مطرح در قلمروی فلسفه دین نشان می‌دهد که بسیاری از این مباحث در فلسفه و کلام اسلامی مطرح بوده است. با این حال، طرح مباحثی با عنوان فلسفه دین، با کیفیتی که این مباحث در سنت فکری مغرب‌زمین دارند، در فضای فکری ما رویدادی نو به شمار می‌رود. در مدت کوتاهی که این مباحث در جهان اسلام به خصوص در ایران اسلامی مطرح شده، آثار بسیاری در این زمینه تألیف و ترجمه شده است که هر یک در جایگاه خود ارزشمند و مفید است. به طور طبیعی، در شرایطی که مباحث این حوزه بسیار گسترده و با ابعاد وسیع است، هر اثری متناسب با رویکرد پدیدآور آن و مقصودی که از تألیف آن اثر دنبال می‌شده، در بردارنده برخی مباحث و فاقد برخی مباحث دیگر خواهد بود یا شاید بهتر است بگوییم نویسندگان، متناسب با اهداف و تمایلات خود، برخی مباحث را با دقت و عمق بیشتری مطرح می‌کنند و برخی را در حاشیه باقی می‌گذارند، لذا آثار این حوزه هر یک جایگاهی مخصوص به خود و متفاوت با دیگر آثار دارند. بر این اساس لازم است معرفی مباحث فلسفه دین برای دانشجویان گرایش ادیان و عرفان از رشته الهیات اسلامی نیز با عنایت و توجهی متناسب با مقصود صورت پذیرد؛ در نتیجه تألیف متنی درسی برای مباحث فلسفه دین متناسب با نیازهای دانشجویان ادیان و عرفان در میان دیگر آثاری که در این زمینه منتشر شده است، امری ضروری به نظر می‌رسد.

آنچه پیش روی شما دانش‌پژوه ارجمند قرار دارد، مجموعه‌ای از مباحث فلسفه دین است که با عنایت به سنت فکری اسلامی و در تناظر با سنت‌های فکری دیگر ادیان، به ویژه مسیحیت که یکی از مهم‌ترین کانون‌های مباحث فلسفه دین در جهان به شمار می‌رود، تنظیم شده است.

در فصل اول این اثر با عنوان «فلسفه دین؛ چیستی و چرایی» ضمن بحثی مختصر در باب دادوستد معرفتی ادیان غربی (یهودیت، مسیحیت و اسلام) و فلسفه یونان در ادوار مختلف تاریخ و تأکید بر نقش روایت اسلامی فلسفه یونان در شکل‌گیری بنیان‌های فلسفه قرون

وسطای مسیحی، میزان اثرگذاری تفکر اسلامی و مسیحی در بالندگی الهیات طبیعی در بستر تمدن فلسفی غرب بررسی می‌شود. در ادامه نیز با نگاهی به سرانجام دادوستدهای دین و فلسفه که از قرن هفدهم به بعد، به تدریج، فلسفه دین را به مثابه شاخه‌ای از فلسفه در بستر تمدن غربی مطرح نظر فیلسوفان قرار داد، به چیستی و تعریف فلسفه دین پرداخته می‌شود. این بخش با بررسی مقایسه‌ای دو مفهوم متشابه الهیات فلسفی و فلسفه دین و تبیین نقش برجسته و اثرگذار فلسفه دین در جهان معاصر و نیز با نگاهی به عمده‌ترین گرایش‌های فعال در حوزه فلسفه دین پایان می‌یابد.

فصل دوم با عنوان «حقیقت غایی» به تبیین تلقی‌های گونه‌گون از حقیقت غایی در ادیان زنده جهان اختصاص می‌یابد و ضمن طبقه‌بندی دیدگاه‌های مطرح، ذیل دو عنوان کلی تلقی‌های توحیدی و غیر توحیدی، نظرگاه ادیان ابراهیمی و غیر ابراهیمی، بحث و بررسی می‌شود. در این بخش، ابتدا با بحث از تمایزات و شباهت‌های توحید فلسفی و الهیاتی و تبیین شاخصه‌های توحید الهیاتی، دو تلقی شخص‌وار و غیرشخص‌وار از حقیقت غایی به مثابه مقدمه‌ای روشن‌گر برای بحث‌های آتی محل تأمل قرار می‌گیرد.

فصل سوم با عنوان «براهین اثبات وجود خدا» با بحث از اقسام براهین وجودی، غایت‌شناختی، جهان‌شناختی، اخلاقی و صدیقین، تحلیلی نقادانه از اتقان براهین اثبات وجود خدا به دست می‌دهد. این فصل با بررسی دیدگاه نقادانه موضع معرفت‌شناسی اصلاح‌شده درباره لزوم برهان برای ایمان با تأکید بر نظرگاه برجسته‌ترین نمایندگان آن به پایان می‌رسد.

در فصل چهارم با عنوان «خدا و مسئله شر» پس از بحثی کوتاه در باب براهین ملحدان و لادری‌گرایان در اثبات ناکارآمدی براهین اثبات وجود خدا، مسئله شر به مثابه «پناهگاه الحاد» و مهم‌ترین دلیل مخالفان باور به وجود خدا، محل بحث و تأمل نقادانه قرار می‌گیرد.

در فصل پنجم با عنوان «تنوع ادیان» به تبیین این موضوع و بررسی رویکردهای مهم در این باب پرداخته می‌شود. در این باره، ضمن اشاره به پیشینه تاریخی شکل‌گیری مسئله تنوع ادیان، سه رویکرد مهم انحصار‌گرایی، شمول‌گرایی و کثرت‌گرایی بررسی خواهد شد. در ادامه با شیوه تحلیل فلسفی، مبانی، پیش‌فرض‌ها، ابعاد نظری و عملی ادعاهای و نتایج و پیامدهای هر کدام از این رویکردها آشنا خواهیم شد.

«زبان دینی» عنوان فصل ششم کتاب است که در آن پس از بیان تمایزی میان دو رویکرد کلی در زبان‌شناسی، ابتدا مباحث زبان دینی در جهان اسلام بررسی خواهد شد. در این بخش، نظریات متکلمان سده‌های سوم و چهارم هجری همچون فیلسوفان، عارفان و

اصولیان در باب مباحث زبانی مطرح خواهد شد. در ادامه، ضمن توجه به این مباحث در سنت غربی، آثار متکلمان قرون وسطا و همچنین نظریات مطرح شده در بستر فلسفه تحلیلی و هرمنوتیک فلسفی بررسی خواهد شد.

در فصل هفتم با عنوان «تجربه‌های دینی» پس از بیان تاریخچه مختصر بحث تجربه دینی، به تعریف تجربه دینی و بیان انواع مختلف آن و نیز نسبت آن با تجربه عرفانی پرداخته شده است. سپس مباحثی در باب فهم، بیان و تفسیر تجربه‌های دینی به میان خواهد آمد. بحث از اعتبارسنجی تجربه‌های دینی و در نهایت، جایگاه تجربه‌های دینی در توجیه باور دینی و اثبات وجود خدا پایان بخش مباحث این فصل است.

در فصل هشتم با عنوان «دین و اخلاق» پس از بیان تاریخچه بحث از رابطه اخلاق و دین در یونان باستان و آثار افلاطون، نظریات ناظر به وابستگی اخلاق به دین بررسی شده است. در ادامه، از دیدگاه اندیشمندان مسلمان درباره وابستگی یا عدم وابستگی اخلاق به دین سخن به میان آمده است و در پایان، تحولاتی که در دوران جدید با توجه ویژه به استقلال اخلاق از دین پدید آمده، به اختصار گزارش شده است.

در فصل نهم با عنوان «مرگ و جاودانگی؛ اقسام تلقی‌ها» ضمن بحث از اقسام تلقی‌های انسان‌شناختی در باب هویت واقعی انسان و معیار این‌همانی شخصی، به انواع تلقی‌های گونه‌گون از مفهوم جاودانگی و کیفیت حیات پس از مرگ پرداخته شده است.

«جاودانگی؛ موافقان و مخالفان» عنوان فصل دهم است که در آن ضمن بحث از معقولیت باور به اقسام جاودانگی، اقسام براهین پیشینی و پسینی مدافعان و مخالفان آن، در بوطه نقد و معقولیت‌سنجی قرار گرفته است.

در فصل یازدهم با عنوان «ایمان و عقل» پس از تعریف اجمالی معنای ایمان دینی و عقل، پرسش از چگونگی رابطه این دو به میان خواهد آمد. در ادامه، ابعاد مختلف این پرسش و پاسخ‌هایی که می‌تواند در برابر آن مطرح شود بیان شده است. در نهایت، پس از توضیح معنای عقل‌گرایی و ایمان‌گرایی در چهارچوب این بحث، دو نمونه از نظریات ایمان‌گرایانه به اختصار بررسی شده است.

و بالاخره در فصل دوازدهم با عنوان «علم و دین» نخست با مرور تاریخی عمده‌ترین تقابلات علم و دین در ادوار مختلف تاریخ بشر، کوشیده شده است تا ضمن بررسی کیفیت این تقابلات و سنجش عمق و گستردگی آن‌ها، مدعای برخی از مدافعان علوم تجربی در بی‌اعتبارسازی آموزه‌های دینی با استناد به دستاوردهای علمی جدید، محل بحث و بررسی

نقدانده قرار گیرد و تصویری واقعی و غیراغراق آمیز از مواجهه علم و دین به دست آید. در ادامه با تبیین سه موضع تعارض، تمایز و مکملیت در عرصه مواجهات علم و دین و دفاع از نظریه «تمایز و تلاقی محدود» در این باره، تصویری متفاوت از گستره و آینده تقابلات علم و دین ارائه شده است.

در پایان هر فصل، چکیده‌ای از مباحث فصل به همراه منابعی برای مطالعه بیشتر و پرسش‌ها و موضوعاتی برای پژوهش بیشتر ذکر شده است. مطالعه منابع معرفی شده شما را در درک بهتر مطالب یاری می‌رساند و بحث و پژوهش درباره پرسش‌ها و موضوعات البته با راهنمایی استاد، ذهن شما را بیش از پیش با مباحث کتاب مانوس می‌سازد. امید که این اثر بتواند گامی مؤثر در روند ارتقای سطح فرهنگ و دانش جامعه ایران اسلامی به شمار آید.

در پایان لازم است از مؤلفان جوان این اثر، آقایان روح‌الله چاوشی و مجتبی اعتمادی‌نیا که با دقت و ظرافت آن دسته از مسائل فلسفه دین را که بیشتر مورد نیاز دانشجویان ادیان و عرفان است، برگزیدند و با توجه به سنت فکری اسلامی آن را به صورت انتقادی تقریر و تحلیل کردند، تشکر نمایم.

خدا را سپاس می‌گزارم که این توفیق را به بنده داد تا به عنوان ناظر سهمی کوچک در به سامان رساندن این اثر داشته باشم و برخی اصلاحات را که به نظر لازم می‌آمد تقدیم این مؤلفان جوان و خوش ذوق کنم.